

Rasprostranjenost gradova kontinentalne Hrvatske - obilježja centraliteta

Vučetić, Ratko

Source / Izvornik: **Zbornik III. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti, 2013, 21 - 24**

Conference paper / Rad u zborniku

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:254:773148>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-22**

Repository / Repozitorij:

[PODEST - Institute of Art History Repository](#)

Rasprostranjenost gradova kontinentalne Hrvatske – obilježja centraliteta

Teritorij kontinentalne Hrvatske s prirodno-geografskog i kulturološkog stanovišta podijeljen je na tri regionalne cjeline: središnju Hrvatsku, istočnu Hrvatsku i gorsku Hrvatsku, područje južno od Save i Kupe, do mora.

Procesi urbanizacije na ovom području nisu tekli jednoliko. Rasprostranjenost i gustoća gradova, kao i njihova uloga u pojedinim razdobljima imali su različita obilježja. Ta raznolikost uvjetovana je prirodnim – geografskim okolnostima i povijesnim i društvenim uvjetima. Određenjem stupnja centraliteta i prostornim smještajem gradova moguće je odrediti obilježja urbanizacije, usporediva sa sličnim procesima u srednjoeuropskom prostoru.

Centralitet grada može se u elementarnom smislu odrediti kroz termine kojima se grad naziva (čime je određen i gradski status), morfološku strukturu, funkcije i utjecaj na okolni prostor.

Nastankom rimskog imperija i širenjem romanizacije grad postaje univerzalna pojava u Europi. Nakon pacifikacije osvojenih područja, osnivanjem provincija uvodi se civilna uprava, kao preduvjet nastanka gradova. Prostor Srednje Europe nakon formiranja limesa na Dunavu podijeljen je u dvije provincije, Norik i Panoniju, razgraničene Sutlom.¹ Rimskim osvajanjima prethodila je trgovina, oslonjena na sustave pretpovijesnih komunikacija (vezanih uz riječne doline) i naselja autohtonog stanovništva. U panonskom prostoru opstojala su većinom seoska naselja, no neka među njima bila su utvrđena, a s obzirom na strateški i prometni položaj bila su i žarišta okolnog prostora s izraženijim centralitetom. Taj tip naselja, protourbanih funkcija, uobičajeno se naziva *oppida*.² S obzirom na zatečeni komunikacijski sustav i naselja autohtonog stanovništva, rimska urbanizacija provodila se nastankom grada na mjestu starijeg naselja – preslojavanjem, osnivanjem novih naselja na ranije nenaseljenome mjestu ili podizanjem novog naselja uz postojeće, čime bi nastalo dvojno naselje. U početku je urbanizacija velikim dijelom bila vezana uz vojna uporišta, legijska sjedišta, koja kasnije i prva stječu status kolonije i dosežu najveći stupanj razvoja. Okosnica urbanizacije bili su magistralni prometni pravci dolinama Drave i Save. Savski prometni smjer zbog naplavnosti se protezao pretežno desnom – južnom riječnom obalom od Emone preko Neviodunuma, Andautonie, Siscie, Servitiuma i Marsonie do Sirmiuma. Dravski magistralni prometni pravac prolazio je desnom riječnom obalom, od Poetovie preko Iovie, Iovalie i Mursele do Murse. Većina

gradova nastala je na ovim prometnim smjerovima ili na transverzalnim putovima koji su ih povezivali u smjeru sjever – jug. Na području Panonije su 23 naselja smatrana gradovima sa statusom municipija ili kolonije.

U razdoblju rimske vladavine gradom se smatra naselje koje ima rimski pravni status municipija i kolonije. Prema drugom kriteriju, gradovima se mogu smatrati i naselja s autonomnom upravom, uključujući i središta *civitates*.³ Grad je prostorno žarište koje određuje i unutarnju strukturu provincije. Veliki i značajni gradovi položeni su u odnosu na makroregionalnu situaciju, ovisno o širim društvenim i gospodarskim interesima Carstva. Sustav ostalih naselja određen je ovom i pokazuje odraz lokalne situacije. U odnosu na okolni prostor gradski teritorij pružao se u radijusu od 50 kilometara, tj. dva dana hoda ili jedan dan jahanja. Na gradskom području nalazio se niz raznorodnih naselja različitoga pravnog i upravnog statusa: *vicusi*, *pagusi* – seoska uglavnom starosjedilačka naselja; *oppida* – utvrđena naselja; *castella*, *turres*, *speculae* – vojne utvrde i uz njih civilna naselja – *canabe*; *villae rusticae* – gospodarska središta; *mutatio*, *mansio* – putne postaje; *aquae* – toplice; itd.⁴

Prva faza urbanizacije, koja je obuhvatila središnji i istočni dio Panonije (zapadni dio urbaniziran je ranije), završava dodjelom kolonijalnog prava Mursi – Osijeku, u 2. stoljeću. Na našem području status municipija stječu Iovia – Ludbreg, Halicanum – Mursko Središće, Andautonia – Ščitarjevo, Cornacum – Sotin, Servitium – Gradiška, Mursella – na području Petrijevac, Municipium Jasorum – Daruvar i Municipium Faustianum, čija točna lokacija danas nije poznata. Status kolonije uz Mursu stječu Cibale – Vinkovci i Siscia – Sisak. Južno od Save municipalni status uživali su izgleda samo Metul – Viničica kraj Josipdola i Arupij – Vitalj kod Prozora, u blizini Otočca.

Proces urbanizacije na zapadu i jugu Panonije započeo je prije nego na istoku, a razlog tomu je smjer pružanja komunikacija. Prema broju i statusu gradova, urbanizacija je bila intenzivnija u istočnim dijelovima Panonije, koji dobivaju na važnosti u kasnijim razdobljima, od 3. stoljeća, kada Sirmium – Sremska Mitrovica postaje jedno od četiri središta Carstva. Pojavom kršćanstva na području Panonije, koja obuhvaća naš prostor, organizirane su biskupije sa sjedištima u Sisciji, Joviji, Mursi i Cibalama.

Veći dio urbanih naselja bio je prilagođen konfiguraciji terena, s uglavnom nepravilnim perimetrom utvrda u koji je

impliciran ortogonalni sustav ulica. Pravilan tlocrt vojnih tabora rijetko se primjenjivao za civilna naselja, učestaliji je u primjerima legijskih sjedišta, a upravo ta naselja uglavnom i prva stječu status kolonija.

Gradovi Panonije pripadaju skupini malih gradova, a veličinom se ističu oni na glavnim komunikacijama »uz jantarni put« i put koji slijedi dunavski limes; Carnuntum, Poetovio, Savaria, Mursa, Brigetio i Aquincium. U različitim teritorijalnim podjelama Panonije spomenuti gradovi bili su sjedišta provincije. Očito je da se najznačajniji gradovi nalaze izvan teritorija suvremene Hrvatske, tek s izuzetkom Siska koji je jedini bio i središte provincije.

U ranome srednjem vijeku terminom *civitas* označava se Sisak. U sisačkom primjeru zbog neistraženosti možemo govoriti o postojanju elemenata protourbaniteta, tj. ranoga grada. Ključni elementi protourbaniteta bili bi postojanje utvrde, radionica, crkve – biskupsko središte, važan prometni položaj na riječnom prijelazu. Zaleđe Siska vjerojatno je bilo i refugijalna zona u koju se povuklo kasnoantičko stanovništvo.

Prema nekim povijesnim ispravama, tijekom 10. stoljeća spominju se utvrde koje Mađari osvajaju u jednom od svojih prodora.⁵ Varaždin, Zagreb, Požega i Vukovar navode se kao *castrumi*.⁶ Neprecizan termin označava svaku utvrdu, ali može se odnositi i na naselje. Sagledamo li prostornu situaciju, očito je da je linija koju čine navedena naselja (možda im možemo pridružiti i Viroviticu) okosnica srednjovjekovnog komunikacijskog sustava, vezanog uz dravski prometni smjer i njegove odvojke, ujedno i žarište srednjovjekovne urbanizacije. Upravo ta naselja postat će središta županija i gradovi s kraljevskim privilegijem.

Srednjovjekovno određenje grada zasnovano je na posjedovanju kraljevskih privilegija, a prema prostornoj strukturi, kriteriji za određenje urbaniteta su postojanje tržnog prostora, propovjednički samostan ili hospital, više od jedne crkve.⁷ Tipologija gradova određena je prema funkcijama: ekonomskoj, geografskoj, prometnoj, položaju na granici, građevinskoj, vojnoj, socijalnoj, političkoj, kulturnoj, religijskoj... S obzirom na funkcije i prostorni položaj grada nastaje i tlocrtna shema prema kojoj je određen i karakter grada. Kroz povijest u gradovima dolazi do niza promjena, no osnovna tlorisna struktura uglavnom je ostala sačuvana.

U srednjem vijeku na razmatranom području navodi se dvjestotinjak gradskih naselja – *oppiduma*, ali samo njih dvadesetak imalo je kraljevske povlastice (slobodnoga kraljevskog grada ili privilegiranog trgovišta, a većina naselja pripadala je skupini vlastelinskih trgovišta).

Status slobodnoga kraljevskog grada – *civitas*, uz ranije spomenute uživali su i Križevci, Koprivnica i Ilok. Izraženiji centralitet prepoznat je u primjerima Iloka, Virovitice, Požege, Modruša i Zagreba (Gradeca). Navedeni gradovi utvrđeni su zidinama izgrađenima u čvrstom materijalu, razvijenog sustava ulica, imaju po dva propovjednička samostana. Svi uživaju status slobodnih kraljevskih gradova, osim Modruša, iako se i on u povijesnim izvorima navodi kao *civitas*. Najznačajniji srednjovjekovni grad svakako je Zagreb, tj. Gradec (u 15. stoljeću ima 3 000 – 3 500 stanovnika) i Kaptol, ujedno i sjedište biskupije. Biskupsko sjedište pridonosi

centralitetu, ali u srednjoeuropskom prostoru gradovi koji su sjedišta biskupija ne pripadaju najrazvijenijim urbanim središtima.⁸

Tijekom 10. stoljeća utvrda-gradište osnovni je element prostorne organizacije, stoga u područjima u kojima jačaju centralna vlast i feudalni odnosi dolazi do diferencijacije utvrda, koje sada postaju središta feudalne vlasti oko kojih će nastati gradska naselja. Rane utvrde spomenute na području kontinentalne Hrvatske nastaju u sustavu antičkih komunikacija, na važnim raskršćima, što je osnovni element njihova centraliteta. Položaj na komunikacijama dovest će do koncentracije funkcija i bit će osnovni preduvjet nastanka grada. Gradišta su s obzirom na prometni i populacijsko-geografski položaj bila središta vlasti okolnog prostora, disperzirane naseljenosti. U razdoblju razvitka gradova, na mjestima gdje opstojе urbane funkcije, utvrda-gradište postaje vlastelinski burg i nukleus srednjovjekovnog grada, uz koji nastaju trgovačko-obrtnička naselja formiranjem tržnog prostora uz utvrdu. U 12. stoljeću, nastankom Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstva, dotadašnji sustav župa pretvara se u složenu feudalnu strukturu kraljevskih županija sa središtima u slavenskim gradištima: Varaždinu, Zagrebu, Vukovaru, Požegi i Križevcima, uz koje postoji i niz manjih županijskih središta. Kraljevske županije ujedno su i sjedišta arhidakonata s kojima se prostorno podudaraju. Očito su od stvaranja zajedničkoga kraljevstva crkvena i svjetovna vlast bile usko povezane kroz sustav utvrda, vezan uz komunikacije. Županije su teritorijalno-upravno-sudske jedinice, sjedišta kraljevske vlasti. Iako su županije bile povezane s arhidakonatima, arhidakoni su prebivali u sjedištu biskupije. Crkve u naseljima koja su sjedišta arhidakonata uglavnom su smještene izvan utvrde, ali u njezinoj blizini. U kasnijim razdobljima te crkve postaju gradske župne crkve, no često ostaju izvan gradskih utvrda. Putovi su mjesta komunikacije, razmjene i širenja utjecaja, na kojima se zasniva urbanizacija. Vitalnost i važnost komunikacija donosi prosperitet, a promjena prometnih pravaca zamiranje urbaniteta. Komunikacijski sustav kontinentalne Hrvatske povezan je s važnim prometnicama Srednje Europe, no glavni prometni pravci međunarodnog značenja zbog svoje udaljenosti nisu utjecali na nastanak značajnijih gradova.

Nakon provale Mongola 1241. godine jačaju kolonizacijski procesi potaknuti i kraljevskom politikom oslanjanja na gradove, jačanjem njihova položaja dodjelom kraljevskih privilegija. Većina gradova do mongolske provale nije utvrđena pa prema tome obrambene funkcije preuzimaju burgovi. Žarišta kristalizacije grada su utvrda i crkva, no pojavom propovjedničkih redova u gradovima jačaju vjerske funkcije. Nakon mongolskih provala dolazi do promjene prometnih pravaca što je kao posljedicu imalo i premještanje središta urbanizacije prema zapadu, uz granični pojas u kojem nastaju novi gradovi. U pograničnom pojasu nastaje niz planiranih, utvrđenih gradova, iz obrambenih ali i ekonomskih razloga. U takvim okolnostima nastaje i zagrebački Gradec, prvi grad s potpunim kraljevskim privilegijem, zamišljen kao planirani grad i jedini utvrđen kamenim bedemima. Uloga Gradeca jača u 14. stoljeću kada postaje najznačajniji srednjovjekovni grad kontinentalne Hrvatske. Većina drugih gradova za Gradecom razvojno zaostaje, što se očituje i u

longitudinalnim prostornim strukturama agrarnoga karaktera. Do promjena morfološke strukture grada dolazi tijekom 15. stoljeća. Jačanjem centraliteta u grad doseljava plemstvo, razvijaju se obrti, grade se bedemi od čvrstog materijala, regulira se gradski prostor, a istodobno nastaju i gradska predgrađa. Jačanje uloge grada postupno dovodi do slabljenja funkcija burgova i samostana izvan gradskog područja.

Na području Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstva u srednjem vijeku navodi se 800 trgovišta – *oppida* i 30 kraljevskih gradova. Prema broju stanovnika, oko 8 000, najveći grad je kraljevsko sjedište Budim, no grad nije i biskupsko sjedište. Srednjoeuropski gradovi pripadaju skupini malih gradova, do 5 000 stanovnika i površine manje od 20 ha. Žarištem urbanizacije smatra se prostor zapadno od Dunava, tj. linija Győr – Zagreb.⁹

U 16. stoljeću kontinentalnu Hrvatsku obilježit će kriza izazvana turskim osvajanjima. Osnovan je tek jedan novi grad – Karlovac. Zagrebački Gradec od 16. stoljeća naziva se metropolom Hrvatske što je odraz uobičajenih procesa stvaranja regionalnih centara na područjima kojima vladaju Habsburgovci. Stvaranjem centralizirane države dolazi do redukcije broja trgovišta zbog čega većina vlastelinskih trgovišta gubi obilježja gradskih naselja. Zbog vojnih razloga, ali i premještanjem trgovine s ljubljanske na hrvatsku cestu, jača uloga Varaždina koji tijekom 16. stoljeća postaje najznačajniji grad sjeverozapadne Hrvatske. Zbog opasnosti od turskih prodora gradovi uz područje razgraničenja na rijeci Ilovi pretvaraju se u utvrde i sjedišta vojne uprave. Varaždin u 16. stoljeću postaje sjedište Slavonske vojne krajine, utvrđuje se novim bastionskim sustavom bedema zbog čega dolazi do promjena u prostornoj strukturi grada. Slični procesi obilježit će razvoj i drugih gradova-tvrđava na granici, prije svega Križevaca i Koprivnice, ali i manjih naselja Ivanića i Đurđevca, sjedišta vojnih kapetanija koje okupljaju niz manjih utvrda. Obilježje novog vijeka je hijerarhizacija gradova koji sada postaju upravna središta šireg prostora u organiziranom sustavu centralizirane države. Srednjovjekovni teritorijalni partikularizam postupno nestaje napuštanjem burgova i gubitkom funkcija samostana podizanih izvan gradskog prostora.

Na području Slavonije, nakon turskih osvajanja, stvara se novi urbani sustav utemeljen na zatečenoj prostornoj strukturi. Gradovi su uporišta vlasti i žarišta islamizacije. Teritorijalni ustroj zasnovan je na organizaciji sandžaka sa sjedištima u razvijenim gradskim naseljima Požegi, Iloku, Pakracu i Cerniku. Osnovna upravna jedinica sandžaka bio je kadiluk, uspostavljen u gradu, koji je okupljao više nahija, pretežno ustrojenih u trgovištima. Gradskih naselja u Slavoniji bilo je oko stotinu, što bi odgovaralo i broju gradskih naselja u srednjem vijeku. Prema unutrašnjem ustroju i morfološkoj strukturi, provedena je i podjela gradskih naselja na kasabe (što bi odgovaralo razvijenijim trgovištima Srednje Europe) i šehere, najznačajnije i najveće gradove, usporedive s razvijenim srednjoeuropskim gradovima. Toj kategoriji gradova u Slavoniji pripadali bi Požega i Osijek. Vrhunac urbanizacije osmanskog razdoblja dosegnut je u 17. stoljeću, istodobno kada procvat doživljavaju i gradovi sjeverozapadne Hrvatske (naročito Križevci i Koprivnica) zbog posredničke uloge u trgovini i razmjerno mirnog povijesnog razdoblja.¹⁰ Obno-

vu gradskog života u 17. stoljeću obilježit će razvoj trgovine i obrta, stvaranje gradskih oligarhija, doseljavanje plemstva, povratak redovnika i dolazak novih crkvenih redova u gradove kao reakcija na protestantizam. Tada se prvi put podižu i crkve (uglavnom samostanske) u središtu grada. U nizu gradova koji se nalaze pod vojnom upravom formiraju se i sekundarni trgovi, na koje se prebacuje trgovina jer raniji gradski trgovi pretežno preuzimaju vojne funkcije.

U 18. stoljeću u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je osam kraljevskih gradova; Zagreb, Varaždin, Koprivnica, Križevci, Karlovac, Požega, Rijeka i Bakar i 41 trgovište, te Osijek koji je bio pod komorskom upravom. Gotovo polovica trgovišta, njih dvadesetak, nalazilo se u Slavoniji, no prva trgovišta javljaju se i u Gorskom kotaru. Središnje upravno tijelo civilne Hrvatske, Kraljevsko vijeće, imalo je sjedište u Varaždinu, tada najvećem gradu s 4 402 stanovnika; značenje grada razvidno je i u reprezentativnoj arhitekturi. Zagreb je tada imao 2 815 stanovnika, a brojem stanovnika Zagreb su nadmašivali Koprivnica i Karlovac.¹¹ U drugoj polovini 18. stoljeća reformiran je sustav županija, najnižih teritorijalnih jedinica kraljevske uprave. Sjedišta županija zagrebačke, križevačke, varaždinske, virovitičke i srijemske nalazila su se u gradovima koji su bili izuzeti iz županijskog sustava i podređeni izravno kraljevskoj sudskoj vlasti te su uživali sve povlastice plemstva. Teritorij županije bio je podijeljen na niže upravne jedinice – kotare, koji su dalje dijeljeni na distrikte. Županije su postale »vjerodostojna mjesta« (ranije su to bile kraljevske kancelarije i crkvene institucije).¹²

Na oslobođenim područjima proces reurbanizacije provodeći je osnivanjem vojnih komuniteta. Vojnim komunitetima proglašavaju se postojeća naselja, ali i novoosnovana Nova Gradiška, Bjelovar i Gospić. Nakon reorganizacije Vojne krajine taj status zadržavaju Zemun, Karlovci, Petrovaradin, Karlobag, Senj, Petrinja, Kostajnica i Bjelovar. Uloga komuniteta bila je poticanje trgovine i obrta, no istodobno su ti gradovi i nositelji prostornih promjena. U vojnokrajiskom sustavu ponovo je urbaniziran pogranični prostor uz Savu i Lika.

Na području Ugarske u 18. stoljeću registrirano je 61 naselje sa statusom kraljevskoga grada i 500 do 600 trgovišta.¹³ U odnosu na srednjovjekovno razdoblje povećao se broj kraljevskih gradova, a broj trgovišta se smanjio. Povećanje broja gradova posljedica je promjene statusa trgovišta.

Nakon ukidanja feudalizma i reformskih zahvata, 1850. godine status kraljevskih gradova uživali su Zagreb, Varaždin, Karlovac, Križevci, Koprivnica, Bakar, Osijek i Požega, dok su trgovišta 18. stoljeća pretežno postala sjedištima podžupanija. Nakon ukidanja Vojne krajine u urbani sustav uključeni su i nekadašnji vojni komuniteti pa se do propasti Monarhije broj naselja s pravnim statusom grada povećao na 17.

Zaključak

Urbana mreža kontinentalne Hrvatske uglavnom je stvorena u srednjem vijeku. Do značajnijih promjena dolazi u 18. stoljeću. Broj gradova i gradskih naselja nije malen, ali uglavnom prevladavaju mali gradovi, pretežno lokalnog značaja. Razlog tome je udaljenost od glavnih prometnih pravaca, ali

i obilježja pograničnog područja, često nemirnog, što nije omogućavalo stabilniji razvoj gradova kroz duže razdoblje. Posljedica takvoga prostornog položaja bila je i disperzija urbanih žarišta.

Žarišta urbanizacije položena su uz riječne komunikacije, uz Savu u antici i Dravu od srednjeg vijeka. Područje južno od Save i Kupe slabo je urbanizirano, a značajnije promjene događaju se tek u 18. stoljeću.

Bilješke

1

Teritorijalna podjela mijenjala se više puta tijekom rimske vladavine. Ilirik je prvobitno bio podijeljen na Illyricum Superius (Dalmatia) i Illyricum Inferius (Pannonia). Prvobitno središte Panonije, koja je obuhvaćala i prostor između Save i Drave, bio je Ptuj. Daljnjim podjelama u 2. stoljeću Panonija se dijeli na Donju (sa sjedištem u Carnuntumu, danas Petronell kraj Beča) i Gornju (sjedište u Aquinciumu, danas Budimpešta); u 4. stoljeću provedena je nova podjela Panonije na četiri nove provincije: Primu, Secundu, Valeriu i Saviu (sa sjedištem u Sisciji).

2

Termin *oppidum* danas se koristi kao konvencionalni naziv preuzet iz povijesnih izvora. *Oppidum* je žarište većeg teritorija i regionalno središte. Za područje današnje Slovačke i Mađarske tipično je postojanje malih visinskih utvrda, od kojih će neke postati nukleusi šireg prostora u kojem uz središnje naselje postoji niz manjih neutvrđenih naselja, seoskog ili obrtničkoga karaktera, ponekad i kilometrima udaljenih od nukleusa. Vidi: JOHN COLLIS, *The First Towns*, u: *The Celtic World*, (ur.) Miranda J. Green, London–New York, 1996., 159–161.

3

MIHÁLY NAGY, *Mogetiana*, u: *The Autonomus towns of Noricum and Pannonia*, Pannonia II, Situla 42, Ljubljana, 2004., 75, 76.

4

MIRKO BULAT, *Antička naselja u Slavoniji*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 16, Zagreb, 1993.

5

NEVEN BUDAK, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994., 109.

6

ERIK FÜGEDI, *Castle and Society in Medieval Hungary*, Budimpešta, 1986., 15–18.

7

RATKO VUČETIĆ, *Prostorni razvoj srednjovjekovne Krapine*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 24 (2000.), 18.

8

RATKO VUČETIĆ, *Prostorni razvoj privilegiranih srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj do kraja 18. stoljeća*, disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005., 114, 115.

9

VERA BÁCKSAI, *Small towns in Eastern Central Europe*, u: *Small towns. Early Modern Europe*, (ur.) Peter Clark, Cambridge, 2000., 77–90.

10

RATKO VUČETIĆ, *Urbanizacija Slavonije do 19. stoljeća*, u: *Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije*, II, (ur.) Božo Biškupić i dr., Zagreb, 2009., 271–285.

11

JOSIP ADAMČEK, *Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. stoljeću*, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, (ur.) Mirjana Gross, Zagreb, 1981., 78.

12

IVAN BEUC, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb, 1985., 219–221.

13

ISTVAN KÁLLAY, *Die Städte Ungarns im 17. und 18. Jahrhundert*, u: *Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert*, (ur.) Wilhelm Rausch, Linz, 1981., 76.